ALTERNATOR
Misliti znanost.

Kritičnost in nekritičnost kritičnega mišljenja

16. 12. 2021

Številka: 50/2021

Avtor:

- Boris Vezjak

Foto: Arne Hodalič

Danes je postalo kritično mišljenje trendovski izraz, ki bistveno presega svoje začetno poslanstvo, smisel in tudi pomen, zakoličen znotraj filozofske tradicije. Da je prav filozofija v zgodovinskem smislu njegova zibelka, ni mogoče zanikati že od vznika sokratske dialektike kot načina analitičnega preizpraševanja, po svojem osnovnem bistvu usmerjenega v razpravo o izbrani temi skozi format dialoga, kakršnega je uporabljal Sokrat. Vzpostavitev mišljenja kot nekakšne veščine in spretnosti, kako v analizi na podlagi dejstev priti do sklepov in sodb, toda le na podlagi razumskih pravil, ki smo jih pri tem sprejeli, zato danes predstavlja enega od standardnih ciljev v vzgojno-izobraževalnem sistemu, s pomočjo katerih želimo mlade ljudi oblikovati v kritično misleča bitja.

Vendar sodobne zelo široke rabe nakazujejo razumevanje, ki se drastično oddaljuje od začrtane filozofske ambicije: v marketingu bo kritično mišljenje, tokrat že vidno instrumentalizirano za čisto določene potrebe, predstavljalo vsak kognitivni napor ali celo ime za promocijo idej znotraj nekega področja, predvsem pa bo namig za ustvarjalno reševanje težav v polju oglaševanja. V inženirstvu bo uporabljeno zaradi očitno zaželene miselne analitičnosti, kajpak ob začetni predpostavki, da so inženirji preveč podvrženi tehnično obarvanemu motrenju sveta s premalo duhovne orientacije. V času pandemije koronavirusa pa se nenadoma uporablja kot nekakšen kompas racionalnosti v boju proti teorijam zarot in drugim vrstam nedokazanih trditev, ki so ugrabile javne razprave. Kritično mišljenje nam bo, tako obljubljajo, pomagalo najti stik z znanostjo in celo reševati zdravje. V času hitrih tehnoloških sprememb in interneta, ki nam v nekaj pičlih sekundah ponuja dostop do ogromnih količin informacij, nam bo v pomoč, kako tiste verodostojne med njimi izluščiti in poiskati, saj tovrstno znanje največkrat ni zanesljivo in točno. Če smo pozorni, pa takoj opazimo, da postaja kritično mišljenje zreducirano zgolj na kriterij merjenja njihove verodostojnosti. Ob tem se težko izognemo vtisu pojmovne arbitrarnosti, ko je njegova izvotljena vsenavzočnost prešla v sfero nečesa univerzalno želenega; na vrhu jezika se kritično mišljenje vedno bolj pojavlja kot magična beseda za iznajdljivost, kreativnost in iskanje praktičnih rešitev, ko lahko z dodanim, toda ne povsem definiranim miselnim naporom rešimo vsako situacijo ter morebitno zagato v šoli, družbi, ekonomiji, osebnem življenju in končno tudi v javnem zdravstvu.

Težave z večpomenskostjo kritičnega mišljenja so se začele že prej, kajti tudi njegove navidezno manj problematične artikulacije so morda znak za vnovični konceptualni razmislek o njegovem poslanstvu in definiciji. V ožjem in bolj pedagoškem smislu je bilo »refleksivno mišljenje« ameriškega filozofa Johna Deweyja ena njegovih prvih osmislitev (Rodgers 2002 (https://www.researchgate.net/publication/240645823_Defining_Reflection_Another_Look_at_John_Dewey_and_Reflective_Thinking)), toda če upoštevamo samo vsebino izrazov »kritičnost« in še bolj »mišljenje«, ne moremo mimo kompleksnih teorij klasičnih avtorjev, kot so Platon, Aristotel, Roger Bacon, René Descartes ali John Locke. Tudi sama beseda kritičnost prihaja iz grškega glagola *krineĩn* in pomeni »razdeliti« ali »presoditi«, kakorkoli je tovrstna utemeljenost na presojanju danes zbledela, je v svoji specifičnosti precej unikatna miselna dejavnost. O kritičnosti ne govorimo kot o miselni dejavnosti, ki bi lahko pripeljala v »kritiziranje«, tj. nekakšno izražanje negativne sodbe, zavračanje, ugotavljanje slabosti ali napak v nekem stališču, morda tudi do oblikovanja nezadovoljstva, ampak je preprosto presoja, kjer smo se vzdržali svojega vnaprejšnjega stališča, preden smo nekaj ocenili. Kritičnost v spoznavnem smislu, če pomislimo na nemškega idealističnega filozofa Immanuela Kanta, bi bila pozicija, ki nasprotuje dogmatizmu, pri katerem gre za »nekritično« sprejemanje in vrednotenje stališč na podlagi prepričanja, da nekaj zanesljivo vemo, ali na drugi strani skepticizmu, ki pa zavrača možnost, da bi sploh kaj vedeli. Nasprotno bo nekdo, ki stavi na kritičnost, gojil distanciranje in zadržanost glede vednosti, kaj točno lahko vemo in česa ne.

Seveda je kritično mišljenje danes prešlo v nekakšen intelektualno-kulturni kanon, ki se denimo šele dodobra prebija v kurikulum slovenskega šolstva in izobraževanja, a je na globalni svetovni ravni že dolgo njegov integralni del. Osrednji del težave z njim, kot vidimo, se skriva že v njegovi začetni opredelitvi in s tem predstavlja svojstveno zamejitev. Ali morda drži, da lahko z njim opišemo zgolj stroge miselne postopke razločevanja, identifikacije, analize in vrednotenja, v širšem smislu pa filozofsko metodo, ki temelji na pravilih dobrega sklepanja, njegovi uveljavitvi v konkretni in največkrat tudi družbeni praksi? Je zavezano poznavanju neformalne logike in teorije argumentacije, kjer so kritično misleči osebi na voljo in v pomoč določeni logični in »mišljenjski« principi, ali ga moramo opisati kot neke vrste kognitivno veščino, s pomočjo katere ravnamo razumno, smiselno in koristno? Kaj ga dela za kanon človekovega ravnanja tudi v vsaki izmed znanosti ter, nenazadnje, vodilo v ravnanju intelektualca, zaradi česar je s svojo univerzalnostjo »uporabno« v vseh sferah znanja, spretnosti in ravnanj?

Zdi se, da je opisano pojmovanje že ves čas preozko, čeprav definicije variirajo. Če povzamemo zgolj delček seznama, ki ga navaja Matthew Lipman (https://www.cambridge.org/core/books/thinking-in-education/C96667BA6F51079D8AA8D3983C57581C) , eden od pionirjev filozofije za otroke, lahko kritično mišljenje opredelimo kot (a) razumno refleksivno razmišljanje, ki se osredotoča na odločanje o tem, kaj verjeti ali storiti (Robert Ennis), kot (b) razmišljanje, ki nam pomaga pri reševanju problemov in sprejemanju odločitev (Robert Sternberg), kot (c) mišljenje, ki omogoča prenos kritičnih spretnosti na izobraževalne predmete (John McPeck), kot (d) usmerjenost v formalne vidike mišljenja (Eugene Garver), kot (e) mišljenje, ki si prizadeva premagati pristranskost, predsodke in stereotipe (Richard Paul), kot (f) mišljenje, katerega cilj je zaščititi nas pred prevarami drugih in pred samoprevaro (Richard Paul), kot (g) reflektivni skepticizem (John McPeck), ter kot (h) mišljenje, ki je usmerjeno v povezovanje misli in delovanja (J. R. Martin) ali preprosto kot nekakšno »mišljenje o mišljenju«.

Vsenavzočni imperativ, torej samo dejstvo, da je kritično miselnost po sebi brezpogojno univerzalno zaželena lastnost, je zanimiv po sebi: kar si soglasno želimo, je oblikovanje v kritično osebo, k čemur prispevata vzgoja in izobraževalni procesi, zaradi česar se ponuja kot izziv za vzgojitelje, didaktike in pedagoge. Toda kritični smo nadalje tudi kot zasebniki: v vsakdanjem življenju, kot »nepomembni« misleci in bralci knjig, na delovnem mestu in doma. Takšni smo kot politična bitja, ki stopajo v družbeno skupnost, torej kot državljani. Nenazadnje temu sledijo raziskovalci in znanstveniki, ko se s skepso lotevajo metod in novih znanj ali jih na ta način šele odkrivajo.

Lipman (1992 (https://doi.org/10.5840/inquiryctnews19929478)) je dolgo nazaj zaznal »institucionalizacijo« kritičnega mišljenja, ki se je prebilo v vse kotičke sveta izobraževanja, čeprav se je razširilo tudi preko njegovih meja. Osnovno nit, kako izboljšati naše mišljenje in poskrbeti za skrbno in konstruktivno miselno presojo, so kasneje psihologi nadgradili in zato skovali izraz »metakognicija« (Dwyer idr. 2014 (https://doi.org/10.1016/j.tsc.2013.12.004)): ta se pojavlja kot nekakšna psihološka vrlina, kot pozorna analitičnost, natančnost v mišljenju, skrbnost v tehtanju in presoji, morda tudi bistrost ali bistroumnost. Sprostila so se vrata v pričakovanje, da morajo otroci, učenci, dijaki, študenti, pravzaprav vsakdo, postati ne samo analitični in natančni, temveč tudi učinkoviti. Vendar se pri tem različne »rabe« niso ustavile, napredujoča vseprisotnost kritičnega mišljenja kot univerzalnega mentalnega orodja za vse priložnosti skupaj z njegovo instrumentalizacijo je razkrila, da se je le-to začelo vedno bolj obnašati kot blago ali kot tržna znamka v času neoliberalne kapitalske logike v sodobni družbi. Kot ublagovljeno pa po nujnosti ostaja razvrednoteno, brezsubstančno in prazno. Če je trditev točna, si ga, do konca razvodenelega in predrugačenega, sploh ne bi smeli želeti – še več, morali bi ga zavračati.

Zakaj mislim, da je poslanstvo kritičnega mišljenja po tem razumevanju postalo podvrženo končni prilastitvi, nikakor ne več zgolj naključni zlorabi, in s tem ogroženo? Tovrstne »ugrabitve« prepoznamo po tem, da je v njih kritičnost postala v temeljnem smislu nekritična, da je postala nekakšno nekritično mišljenje. Zgolj predpostavil sem, da je empiričnost takšnega spoznanja zadostno nakazana in da so nas njegove številne sumljive uporabe pripeljale do točke, ko moramo ponovno premisliti, ali si ga v tej obliki sploh še želimo prepoznati kot sprejemljivega. Naloga vseh, ki se z njim ukvarjajo ali delujejo v smeri njegovega razvoja in podpore, bi potemtakem morala biti, da preizprašajo nove okoliščine, in tudi, v kakšnem smislu so izkoriščane oblike kritičnega mišljenja sploh še vredne izbire.

Poglejmo nanj še z drugega zornega kota. Kaj se je zgodilo, da je nekaj tako filozofskega, kar po svoji naravi – vsaj navzven in za površen pogled – tudi je, postalo instantno uporabno blago za široke množice? Je ugotovitev vseeno zastavljena preveč trdo in bi morali biti njegovega »širjenja« celo veseli? Na tej točki potrebujemo širši premislek. Končno bi nas moralo zanimati, kako je možno, da v filozofiji, ki največkrat v očeh javnosti velja za skrajno nekoristno in nesmiselno besedičenje, toliko ljudi zelo različnih profilov nenadoma vidi nekaj uporabnega zase? Tovrstni pogled postane še bolj paradoksalen, če upoštevamo siceršnjo diagnozo mentalnega ali duhovnega stanja družbe, po kateri smo že desetletja, v dobi neoliberalne hegemonije pa še hitreje, deležni popolnega razkroja mišljenja in s tem tudi človekove kritične drže. Kar nas pripelje do začudenja ob dveh hkratnih tendencah: po eni strani lahko v sodobnem svetu opazujemo popolno poplitvenje mišljenja in promocijo kognitivne otopelosti ter vodljivosti, na

drugi strani pa se ukvarjamo z opisanim izrazitim povečanjem kritičnega mišljenja, čeprav v njegovih sumljivih »praktičnih« artikulacijah. Eden od načinov, kako zavrniti tezo o izginjanju kritičnosti v mišljenju, je zagotovo v oporekanju trditvi o dejanski »odtujitvi«, torej v razumetju, da sicer še vedno obstaja in ostaja v svoji nedotaknjeni obliki, vendar ga številni zgolj narobe uporabljajo ali celo zlorabljajo. Razlaga v tej smeri bi bila naslednja: v bistvu se kritično mišljenje ni nikamor izgubilo in ni potrebe, da bi nas bilo strah za njegovo preživetje, le večina ga dojema narobe. Opisano stališče bi sam vzel za preveč optimistično.

Kratko slamico ob ugrabitvi kritičnega mišljenja utegne znova potegniti filozofija, ki si ga zgodovinsko lasti, kajti po malem ji vsi jemljejo specifično področje njenih aktivnosti; za trdo znanost sicer večno nekoristnim filozofom so odvzeli že marsikaj, od sfere morale in etike, s katerima se danes najraje ukvarjajo zdravniki, teologi, pravniki in sociologi, celo politiki, domnevno nepraktičnih filozofov pa raje ne vabijo medse, saj o etiki menda ničesar ne vedo. Nato so v filozofiji našli in ji odvzeli še veščino dobre argumentacije in logiko, pri čemer dobro živijo prav vsi, od trenerjev in svetovalcev, menedžerjem, piarovcev, komunikatorjev do retorikov, poslovnežev, politikov in javnih razpravljavcev. Ali so filozofi dovolj močno oporekali prilaščanju, utegne zanje kmalu postati skorajda eksistenčno vprašanje preživetja in upajmo, da se ga lotijo – nihče drug ni namreč bolj poklican opraviti refleksijo o tem kot oni sami.

https://www.alternator.science/sl/daljse/kriticnost-in-nekriticnost-kriticnega-misljenja/